

MİLLÎ MÜCADELE'DE ELVIYE-İ SELÂSE

Dr. AHMET ENDER GÖKDEMİR

Elviye-i Selâse; Osmanlı döneminde Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarına verilen isimdir. Bu bölge, Selçuklular devrinde fethedilmiş, daha sonra Cengiz Han, İlhanlılar, Çobanlılar, Celâyirliiler, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayet XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile de bu üç sancağımız Ruslara harp tazminatı olarak verilmişti. Ruslar, bölgede tam kırk yıl hüküm süren işgalleri sırasında bütün gayretlerine rağmen buradaki Türklük izlerini ve Türklerin "milliyet şuurunu" silememişlerdi.

I. Cihan Harbi sonlarında Bolşevik Ruslarla 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması gereğince bu bölge, yapılacak halk oylaması neticesinde Türkiye'ye bırakılmıştı. 1918 Temmuz'u sonlarında yapılan halk oylaması sırasında bölge halkı, reyini ekseriyetle Türkiye'ye ilhak şeklinde kullanmıştır. Bu karar, bölge ahalisini olduğu kadar, Türkiye'yi de sevince boğmuştu. Osmanlı devleti bunu takiben bölgeye mahallî idareciler tayin etmiştir. Fakat kırk yıl Rus işgalinde kalmış, Rus, Ermeni ve Gürcü mezalimine maruz kalmış olan bölge halkının bu millî sevinci uzun sürmedi. Çünkü bu sırada I. Cihan Harbi sona ermiş, aynı yılın 30 Ekim'inde yani birkaç ay sonra meşum Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Mondros Mütarekesi'ne göre Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı tahliye edecekti. Mütakere metninde Elviye-i Selâse ile ilgili bir hüküm bulunmamasına rağmen, bilâhare İngilizlerin baskısı ile Osmanlı Devleti, henüz anavatanına katılmış bulunan bu yurt parçasını da tahliye etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Ordumuzun 1914 hudutlarına çekilmesi demek, Elviye-i Selâse'de bulunan yaklaşık 1,5 milyon Türk'ün kendi kaderine terk edilmesi demektir. Ordunun geri çekileceği haberi, bölge halkı üzerinde derin üzüntülere sebep olmuştu. Esasen Mondros Mütarekesi'nin imzası, Osmanlı Devleti'nin varlığının fiilen sona ermesi demektir. Bu durumu gayet iyi anlayan Elviye-i Selâse'deki Türk ahali, kırk yıllık Rus işgalinden sonra, yeni bir esarete boyun eğmemek üzere, "Hürriyet ve İstiklâl Mücadelesi"ne başlamışlardı. Bir bakıma bu mücadele Millî Mücadelemizin önderliği vasfını ta-

şıyordu. Batılı emperyalist devletler, bize Mondros'u imzalatmakla, Türk varlığına son vermek istemişlerdi. Pek tabîî Türk milletinin topyekûn buna rıza göstermesi beklenemezdi. Çünkü, "Türk devletsiz kalmaz" prensibi de, Türk tarihinin değişmez bir hususiyetidir.

Bunun üzerine bölgede süratli bir teşkilâtlanma hareketi başladı. Ahıska ve Ahılkelek çevresinde, Ahıska merkez olmak üzere 29 Ekim 1918'de Ömer Faik Bey başkanlığında "Ahıska Hükûmet-i Muvakkatı", 3 Kasım 1918'de Emir Bey Ekberzâde başkanlığında, merkezi Iğdır olmak üzere "Aras Türk Hükûmeti", 5 Kasım 1918'de, Kepenkçi Emin Ağa ve Piroğlu Fahreddin Bey başkanlıklarında merkezi Kars olmak üzere, "Kars İslâm Şûrası" kurulmuştu.

Bölgede bulunan IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ise, mezkûr arazinin Osmanlı askerinden tahliyesini biraz bölge ahalisine gayri-resmî de olsa yardımlarda bulunmak kastıyla geciktiriyordu. 30 Kasım 1918'de Kars'da toplanan büyük kongrede bu üç hükûmet, "Kars Millî İslâm Şûrası Hükûmeti" adı altında birleşerek, Ermenilere ve Gürcülere karşı ciddî bir mukavemet unsuru oluşturmuştu. Hükûmet başkanlığına da Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilmişti. Hükûmetin idaresi altında bulunan topraklar arasında Elviye-i Selâse'den başka Acara, Ahılkelek, Ahıska ve Nahcivan da bulunmaktaydı. *Cenub-i garbî Kafkasya* da denilen bu bölgeye Mondros'un hemen akabinde Ermeni ve Gürcü saldırıları başlamıştı. Bölgede bulunan binlerce masum Türk ahali bu saldırılar karşısında zaman zaman katliamlara maruz kalmakla birlikte, memleketlerini savunmakta oldukça başarılı oluyorlardı.

17-18 Ocak 1919'da Kars'da toplanan diğer bir kongrede Kars Millî İslâm Şûrası Hükûmeti'nin adı, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi" şeklinde değiştirilmişti. Hükûmet başkanlığına yine Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilmişti. 18 maddelik küçük fakat sağlam demokratik esaslar üzerine kurulmuş bir anayasaları, 12 üyeli bir bakanlar kurulu ve halkın oyu ile seçilen 131 mebuslu bir parlâmentoları da vardı. Aralık ayından itibaren İngilizler, bir taraftan Kafkasya'yı işgale başlamışlar, diğer taraftan da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesini dağıtmak üzere Ermeni ve Gürcülere de destek vermişlerdir. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi, İngilizlerin bu baskı ve tehditleri karşısında direnmişler; bir yandan Ermeni ve Gürcü saldırılarını önlemeye çalışırken, diğer yandan da "millî varlıklarını ve bağım-

sızlıklarını" cihana duyurabilmek için başta Osmanlı devleti ve İngiltere olmak üzere dış tanıtıma da önem vermişlerdir. Bu maksatla, Paris'de devam eden sulh konferansına, iki de temsilci göndermişlerdir. Hükûmet bunu yaparken, Wilson prensiplerine yani "milletlerin kendi mukadderatlarını, kendilerinin tayin etmesi" hakkına oldukça güveniyordu. Fakat bu hak, Avrupa devletleri nezdinde, konu Türk milleti olunca kağıt üzerinde kalmaya mahkûm oldu. Bu arada İngilizlerin hükûmet üzerindeki baskılarını artırmaları üzerine, 25 Mart 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi, tam bağımsızlığını ilân ederek Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti adını almıştır. Fakat bölgeyi kesinlikle Türklerin hâkimiyetine bırakmak niyetinde olmayan İngilizler, 12 Nisan 1919 günü hile ile hükûmet merkezi olan Kars'ı ve parlâmentoyu basarak, başta Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey olmak üzere parlâmento azasından 8 kişiyi de tutuklayarak Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bölgeyi, Ermeni ve Gürcüler arasında paylaştıran İngilizler, 1920 sonlarında da bölgeyi tahliye ederek çekilmişlerdir. Fakat bölgede bulunan Türkler, Ermeni ve Gürcülere teslim olmamak için millî direnişlerine devam ettiler. Bu millî direniş şubelerinin bazıları şunlardır: Şahtahtı merkez olmak üzere Cengiz Bey Hükûmeti, Kulp'ta Şâmîl Bey başkanlığında Kulp Şûrası, Oltu'da Tahir Beyzâde Yusuf Bey başkanlığında Oltu Hükûmet-i Muvakkatısı, Orta Kale'de (Kağızman'da) Ali Rıza Bey Hükûmeti'dir. İşte bu Millî Şûra adı verilen hükûmetçiklerin etrafında kenetlenen Türk milleti, Doğu Anadolu'ya, özellikle Ermenilerin ve Gürcülerin sarkmasını, hayatları pahasına önlemişlerdi.

Bu arada 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa, bütün Türk milletinin mukadderatına el koymuş, 21/22 Haziran 1919 tarihinde Amasya'da yayınladığı tarihî tamimle de bütün Türk milletini "İstiklâl Mücadelesi"ne davet ederek "Millî Mücadele"yi başlatmıştı. Mustafa Kemal Paşa, sadece Anadolu ile değil Trakya ve Kafkasya ile de yakından ilgileniyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu ilgisini, İstanbul'a, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraf ve raporlarda müşahede etmek mümkündür.

Daha sonra İngilizlerin, Mustafa Kemal Paşa'nın hareketlerinden endişeye düşüp, İstanbul'da bulunan Hükûmet'e baskı yapmaları üzerine Mustafa Kemal Paşa ordudan istifa etmek mecburiyetinde kalmış, fakat vazifesine "milletin bir ferdi" olarak devam etme kararını vermiştir. Resmî vazifesinden ayrılan Mustafa Kemal Paşa'ya ilk olarak, XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa; "Ben ve Kolordum, hepimiz emrindeyiz

Paşam" demek suretiyle en büyük maddî ve manevî desteği sağlamıştır. Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin başına geçerek millî misyonunu devam ettirdi.

Erzurum Kongresi toplanmadan önce, Elviye-i Selâse temsilcilerinden müteşekkil bir heyet, Kongre Başkanlığına, yani Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek Elviye-i Selâse'yi temsilen Kongre'ye katılmak istediklerini bildirirler. 19 Temmuz 1919 tarihli müracaat dilekçeleri şöyledir:

Vilâyât-ı Seniyye Kongresi Riyâset-i Huzur-ı Âlîsine

Reis Efendi Hazretleri;

Elviye-i Selâse Vilâyât-ı Seniyye'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu telâkkiye necibâneden doğan kanaatle biz kardeşleriniz de sevgili Türkiye'nin öz ve necip evlâtlarıyla mücâhede de yan yana oturmayı istiyoruz. Gelecek felâket bize, size değil hepimizdedir. İcap ettiği gün siz kardeşlerimizle aynı saf-ı harp üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedakârlık yapmak niyetinde değiliz. Avrupa'nın, özellikle İngilizlerin bizim için revâ gördükleri müteassıb hareketler yüzünden zâyî edilen hukukumuz henüz telâfi kabul etmez bir hâlde değildir. İşte biz kardeşleriniz bu hukukumuzun, inikad edecek büyük kongrede müdafaa-i için Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti sabık Hariciye Nâzırı Fahreddin Bey'le Ardahan eşrafından ve Millî Şûra azasından Rasim Bey'i selâhiyyet-i lâzımeyi haiz murahhas sıfatıyla kongrede isbât-ı vücûd etmek üzere seçtik. Bu itimadnamenin kâfi bir vesika olarak kabul buyurulmasını, ihtiramâtımızı ilâveten rica ederiz.

<i>İmzalar</i>	<i>19 Temmuz 1335 (1919)</i>
<i>Ardahan Eşrafından ve</i>	<i>Ardahan Aşiret Rüesâsından</i>
<i>Ardahan Millî Şûra Reisi</i>	<i>Mehmet,</i>
<i>Mehmet Ali,</i>	<i>Çıldır Eşrafından (sabık)</i>
<i>Ardahan Millî Şûra Azasından</i>	<i>Kars Şûra-yı Millî Reisi</i>
<i>Abdullah Ağazâde Kâmil</i>	<i>Dr. Esad</i>
<i>Ardahan Aşiret Rüesâsından</i>	<i>Ardahan Millî Şûra Azasından</i>
<i>Bahri.</i>	<i>Hacı Hâmitzâde Hâfız,</i>
	<i>Ardahan Millî Şûra Azasından</i>
	<i>Hacı Nebîzâde Kâmil.</i>

Bu belgeyi imzalayan şahıslar, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin ileri gelen şahsiyetleridirler. Delege olarak seçilenlerden Rasim Bey, Ce-

nûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin Ardahan Mutasarrıfı, Fahrettin Bey de Hariciye Nazırı idi. Bu belge de göstermektedir ki Cenub-i garbî Kafkas Hükûmeti, davasından henüz vazgeçmemiştir. "Elviye-i Selâse Doğu Anadolu'nun ayrılmaz bir parçasıdır, gelecek felâket size, bize değil, hepimize'dir. Yapılacak harpte sizinle aynı safta mücadele etmek istiyoruz" demekle de Elviye-i Selâse'deki halkın hissiyatına tercüman oluyorlardı. Fahreddin Bey hatıratında bu konuya dair: Erzurum Kongresi toplanmadan bir iki gün önce Mustafa Kemal Paşa beni yanına çağırarak: Arkadaş size bir haber vereceğim, müteessir olmayınız. İstanbul'dan Sadrazam Ferit Paşa'dan, Erzurum Valisi'ne acele telgraf var. "Cenub-i garbî Kafkas Hükûmeti Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'i tutarak, 24 saat zarfında Trabzon'da bulunan İngiliz torpidosuna teslim ediniz" diye emir veriyorlar. Hiç müteessir olmayınız, bizim mukadderatımız da sizin mukadderatınıza tâbidir. İngilizler buradan hiçbirimizi alamazlar. Metin olunuz, ayaklarımıza çarık giyerek sonuna kadar dağların başında mücadele edeceğiz, memleketi kurtaracağız dedi. Ben de Paşa Hazretleri'ne: "Paşam, bununla üçüncü telgraf oluyor. Erzurum vilâyeti beni hiç bir veçhile sıkıştırıyor, ordu serbest çalışmama müsaade ediyor. İstedğim yardımları alıp teşkilâtımıza gönderiyorum." Paşa Hazretleri emir buyurdular: "Yarıdan itibaren sen ve arkadaşların aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynısını Miralay Rawlinson da almıştır. Sizi bizim aramızda görürlerse çalışmamıza mani olurlar ve Kongreyi akdedemeyiz. Azerbaycan'la aramızdaki muhabereyi temin ediniz" diye emir buyurdular cümlesiyle, Mustafa Kemal Paşa ile olan tarihî görüşmeyi nakletmektedir. Fahreddin Bey'in hatıratında bahsettiği gibi Mustafa Kemal Paşa da; "Anadolu ve Elviye-i Selâse'nin kaderi müşterektir" demekle meseleye büyük bir açıklık getirmiştir. Gene İngilizlerin toplanacak Kongre'yi engellemelerinden çekindiği için, "Cenub-i garbî Kafkas Hükûmeti temsilcilerinin veya Elviye-i Selâse temsilcilerinin Kongre'ye katılmalarından imtînâ etmiştir. Kongre, 23 Temmuz - 7 Ağustos tarihleri arasında toplanmıştır. Kongre sonunda bir Temsil Heyeti teşekkül ettirilmiş, Mustafa Kemal Paşa da bu heyetin başkanlığına getirilmiştir. Kongre'de alınan kararlar; "kayıtsız, şartsız istiklâl ve millî hâkimiyet esasına dayanıyordu. Kongre'de; vatanın bir bütün olduğu ve parçalanamayacağı belirtilmekte, emperyalist devletlere de Türk'ün esir, vatanın işgal edilemeyeceği ilân edilmekteydi. Bu durum tabîî olarak Elviye-i Selâse'yi de ilgilendirmekteydi. "Vatanın bir bütün olduğu ve birbirinden ayrılamayacağı" ve "Kuva-yı Milliye'yi (Millî Güçleri) tek kuvvet tanımak ve millî iradeyi hâkim kılmak temel prensiptir" mad-

deleri, Elviye-i Selâse ahalisinin moralini yükseltmişti. Çünkü bölgede Ermeni ve Gürcülerle savaş halinde bulunan “Millî Şûra”ların milisleri, tabîi olarak Kuva-yı Millîye’yi temsil ediyorlardı. Onlar bu mücadeleyi yaparken hiç kimseden emir almamışlar, vatan müdafaasını bir namus ve şeref meselesi olarak telâkki etmişlerdi. Onlar bu yolda çarpışırken, mücadelenin meşru olduğu Erzurum Kongresince cihana ilân edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa da “Sizin mücadeleniz bizim mücadelemizdir” diyerek onları desteklemiştir. Ayrıca Kongre’nin bitiminden bir kaç gün sonra Heyet-i Temsiliye’den onlara, Albayrak Gazetesi sahibi Süleyman Necati Bey vasıtası ile büyük bir müjde vermiştir. Süleyman Necati Bey’e verilen yazı aynen şöyledir :

12 Ağustos (1335) 1919

Hususî

Necati Efendi Biraderimize;

Elviye-i Selâse’deki İslâm Cemiyeti’nin nezdinizdeki itimatnâmesi dikkatimizi çekti. Hakk-ı Âlînizde ibrâz edilmiş bulunan itimatta ne kadar isabet vardır. Zât-ı âlî-niz Şarkî Anadolu’nun Erzurum’da akdeylediği Kongre’de Murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan Kongre’nin tespit ettiği esaslara ve dahilî esaslara ve nizamnâmeye ve bilhassa Osmanlı Devleti’nin topraklarından olan Elviye-i Selâse’deki kardeşlerimiz hakkında kongre heyetinin ne kadar çok heyecanlanmış olduklarına yakînen şahit oldunuz. Bugün mevcut olan bazı sebepler ve bölgedeki siyasi durumun çok yakında son bulacağı hakkındaki kanaate malûm oldunuz. Bütün bu noktâi nazarı Elviye-i Selâse’deki İslâm kardeşlerimize anlatıp ve ona göre icap eden şartlara hazır olmalarını söyleyiniz ve ilerde müsait şartların, emniyet ve nizamın sağlanmasının beklendiği ve bunun da hayırlı işlere vesile olacağı iş bu varaka ile teyid olunur.

*Mustafa Kemal
Hüseyin Rauf
Râif (Hoca)*

Böylece Elviye-i Selâse’nin Ermeni ve Gürcü işgalinden kurtarılması meselesi, Erzurum Kongresi’ne mal olmuş ve benimsenmiştir. Yani Elviye-i Selâse ile Türkiye’nin mukadderatı sözde kalmamış, bu Millî Kongre’de kabul edilmiş ve birleştirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa yukarıdaki belgede de görüldüğü gibi bölgedeki mevcut siyasi durumun (Ermeni ve Gürcü işgallerinin) yakında son bulacağını belirtiyor, halkın da bunun ge-

rektireceği şartlara göre hazır bulunmalarını istiyor ve bu müjdenin Süleyman Necati Bey vasıtasıyla Elviye-i Selâse'deki din kardeşlerine ulaştırılmasını arzu ediyordu.

Daha sonra 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde vatan kavramına daha da açıklık getirilmiştir. Erzurum Kongresi'nde, "Vatanın millî sınırlar içinde bir bütün olduğu ve birbirinden ayrılmayacağı" vurgulanmıştı. Bu kongrede ise "Osmanlılarla İtilâf Devletleri arasında kabul edilen Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız içinde kalan topraklar, birbirinden asla ayrılık kabul etmez bir bütündür. Bu ülkede yaşayan bütün İslâm unsurları, birbirlerine, karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla bağlı ve birbirlerinin millî, sosyal ve ananevî haklarına anlayış gösteren öz kardeşleridir" denilmekteydi. Hatırlanacağı gibi Brest-Litovsk'tan sonra halkın hür iradesiyle yapılan referandum sonucunda, Elviye-i Selâse Osmanlı topraklarına katılmış, fakat meşum mütarekeyi takiben Osmanlı birlikleri bu bölgeyi tahliye etmek mecburiyetinde kalmıştı. Sivas Kongresi'nde kabul edilen bu vatan tarifi ile Heyet-i Temsiliye, Elviye-i Selâse'yi resmen millî sınırlar içerisine almış ve böylece Elviye-i Selâse temsilcilerinin gayretleri boşa gitmemiş oluyordu.

Bundan sonraki zaman içerisinde Elviye-i Selâse temsilcileri boş durmamışlar, hem cephede, hem de cephe gerisinde mücadelelerine devam etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve direktifleriyle hazırlanan ve son Osmanlı Meclisi tarafından 28 Ocak 1920'de kabul edilip, 17 Şubat 1920 tarihinde ilân edilen Mısak-ı Millî metninin 2. maddesinde, Elviye-i Selâse ile ilgili şu hüküm yer almaktadır. "Madde-2- İlk serbest kaldıkları zaman, halkın umumî reyi ile anavatana katılmış olan Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) için gerekirse yeniden plebisit yapılmasını kabul ederiz."

Böylece bu bin yıllık vatan parçası Millî Mücadele'nin gerçekleştirmek istediği esas gayeler arasında yer alıyor ve vatanımızın bu mukaddes bölgesinden vazgeçilemeyeceği kesinlikle belirtiliyordu.

Bu arada dikkatlerinizi İtilâf Devletlerinin âdeta sözcüsü durumunda bulunan İngilizlere çekmek isterim. Başta İngilizler olmak üzere İtilâf Devletleri, son Osmanlı Meclisi'nden böyle bir kararın çıkmasını beklemiyorlardı. Millî ideal doğrultusunda çıkan bu kararı ve kararın temsilcilerini boğmak üzere hemen harekete geçtiler. Güney Batı Kafkasya'da kazanmış oldukları tecrübeyi İstanbul'a taşıyarak, tıpkı Kars'ı işgal ve Cenûb-i

Garbî Kafkas Hükûmeti Parlâmentosunu basıp, üyelerini tutukladıktan sonra Malta'ya sürdükleri gibi 16 Mart 1920'de İstanbul'u kanlı bir şekilde resmen işgal ederek Meclis'te bulunan milliyetçi mebusların bir kısmını tevkif etmek suretiyle onları da Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bu arada başta İngilizler olmak üzere İtilâf Devletlerinin hesaba katmadıkları tek şey; Türk milletinin bitmek tükenmek bilmeyen mücadele azmi, hürriyet ve istiklâl aşkı idi.

23 Nisan 1920'de Ankara'da T.B.M.M. açılıp Millî Hükûmet kurulunca Oltu Millî Şûra Hükûmeti 17 Mayıs 1920'de Ankara ile birleşir. Daha sonra da Batum mebusları Ankara'ya gelerek T.B.M.M.'ne katılmışlardır. Bu arada XV. Kolordu Kumandanlığı, Şark Cephesi Kumandanlığı'na çevrilerek, komutanlığına yine Kâzım Karabekir Paşa getirilir. Kâzım Karabekir Paşa, yaklaşık birbuçuk yıldır Ermeni ve Gürcülerle mücadeleye devam eden ve Anadolu'ya doğudan büyük bir nefes aldırان bu bölge üzerine 24 Eylül 1920 tarihinde harekâta başlar. Bu harekât aralıklı olarak 7 Kasım 1920'ye kadar devam etmiş, böylece vatanımızın Kars, Sarıkamış, Göle ve Ardahan gibi Ermeni işgali altında bulunan kısmı işgalden kurtarılmıştır. 2-3 Aralık tarihinde imzalanan Gümrü ve daha sonra 1921 Şubatında Gürcülerle Ankara'da imzalanan antlaşmalar gereğince de başta Ardahan ve Artvin ve daha sonra da Batum düşman işgalinden kurtarılmıştır.

Bilâhare bölgeye tamamen hâkim olan Sovyet Rusya ile imzalanan 16 Mart 1920 tarihli Moskova Antlaşması ile Elviye-i Selâse'nin Batum hari-cindeki kısmı Türkiye'de kalır.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

Allen, Wed ve Ölü Muratoff, Türk Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi, 1828-1921, Ankara, 1966.

Ankara Üniversitesi T.İ.T.E. Arşivi, Kl, 2/2217,II 40, II41, 2219, 2220, Kl, 58/17359, 17362. Kl, 74/17461, 17462, 1463

Atabek, Server; L'Etat Du Sud Guest Du Caucase, Batum, 1919.

Atatürk, Nutuk, C. I-II.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, (1917-1938) Derleyen: Nimet Arsan, Ankara, 1964.

Bayur, Yusuf Hikmet; Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, C.I, Ankara, 1955.

Bıykoğlu, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921) 2. Baskı, İstanbul, 1981.

Çelik (Kırzioğlu) Fahrettin; Kars Eli Tarihi, İstanbul, 1943.

Dursunoğlu, Cevad; Millî Mücadele'de Erzurum, Ankara, 1946.

Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Atatürk Özel Arşivi, Kl, 5/D, 1335/5-I, F, 3/I, 3

Gökdemir, Ahmet Ender; Cenûb-î Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-î Milliyesi, Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Hatıratı, VI.Millî Türkoloji Kongresi'ne Sunulan Tebliğ, İstanbul, 1984.

Gökdemir, Ahmet Ender; Cenûb-î Garbi Kafkas (Türk) Hükûmet-î Muvakkata-î Milliyesi (Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu-Ankara, 1985), Tarihte Türk Devletleri, C.II, Ankara, 1987.

Gökdemir, Ahmet Ender; Aras Türk Hükûmeti, Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1985, Tebliğler C.III, Türk Tarihi, İstanbul, 1986.

Gökdemir, Ahmet Ender; Cenûb-î Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-î Milliyesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1987.

Hovanissian, Richard; The Republic Of Armenia, Volume I (1918-1919) Los Angeles, 1971.

Hovanissian, Richard; The Republic of Armenia, Volume II, (1919-1920) London, 1982.

makla görevlendirildi. 17 Kasım 1974 ile 31 Mart 1975 tarihleri arasında Başbakanlık görevini sürdürdü. 12 Eylül 1980'den sonra Konya üyesi olarak Danışma Meclisi'ne katıldı ve 27 Ekim 1981 tarihinden, 1 Aralık 1983 tarihine kadar bu Meclis'in Başkanlığını yaptı.

1983 Ekiminde yeni bir anayasal kuruluş olan Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Üyeliği'ne seçilmiş ve bu görevle beraber İstanbul Üniversitesi Atatürk İnkılâpları ve ilkeleri Enstitüsündeki öğretim üyeliği görevini de ölümüne kadar sürdürmüştür.

Sadi Irmak, Atatürk döneminde yaşamış, onun fikirlerini, ilkelerini, inkılâplarını içtenlikle benimsemiş bir insandı. Kendisi tıp mesleği yanında tarih, felsefe, sosyoloji, eğitim, din ve kültür alanlarında da derin bilgi sahibi olmuş, yazdığı değerli eserlerle Atatürkçülüğü Türk toplumuna tanıtmaya ve benimsetmeye çalışmıştır. Irmak'ın tıp alanı dışındaki eserleri Atatürk ve Atatürkçü düşünce üzerinde yoğunlaşmıştır.

Sadi Irmak'ın çok sayıda makale ve araştırmalarından Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti konusunu kapsayan başlıca eserler şunlardır:

Kitaplar :

- 1) — *Kendimize Doğru Memleketimizin Bazı Meseleleri*, İstanbul, 1943, 150 s.
- 2) — *Devrim Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1967, 223 s.
- 3) — *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İdeoloji ve Tarih Açısından İnceleme, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1973, 256 s.
- 4) — *Atatürk ve Çevresi*, Türkiye Cumhuriyetinin 50. Yılı Dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayını, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, 155 s.
- 5) — *Atatürk Devrimlerinin Karakteri*, Türkiye Cumhuriyetinin 50. Yılı Dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayını, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, 110 s.
- 6) — *Dünya Nereye Gidiyor (Liderlerle Görüşmeler)*, Kervan Kitapçılık Basın Sanayii ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1976, 192 s.
- 7) — *Atatürk Devrimleri Tarihi*, (Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Anısı), Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., 1981, 260 s.

8) — *Atatürk Etki ve Yankıları*, Pamukbank T.A.Ş. Yayını, Binbirdirek Matbaacılık San. A.Ş., İstanbul, 1981, 153 s.

9) — *Atatürk ve Türkiye’de Çağdaşlaşma Atılımları*, Hisarbank Yayını, 1981, 155 s.

10) — *Atatürk Yaşamı ve Eseri*, Pamukbank T.A.Ş. Yayını, Binbirdirek Matbaacılık Sanayii, İstanbul, 1981, 219 s.

11) — *Atatürk’ten Anılar*, Atatürk’e 100. Yılda Ajans - Türk’ten Armağan, Ankara, 1982, 36 s.

12) — *Atatürk, Bir Çağın Açılışı*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1984, 447 s.

13) — *İlk Mücahitler*, Millî Mücadele’de Atatürk’ün Çevresi, Genç Yayıncılık, İstanbul, 1986, 280 s.

14) — *Toplumumuzun Bunalımlarından Korunması ve Mutluluğu İçin Atatürk Yolu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986, 24 s.

15) — *Kemal Atatürk Leben und Werk des Gründers Der Neuen Türkei und des Fahmentraegers des Antümperialismus*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989.

Makaleler :

- 1) — “*Partiler Yelpazesi ve Atatürkçülük*”, Cumhuriyet, 19.9.1971
- 2) — “*Atatürk Milliyetçiliği ve Milliyet*”, Milliyet, 11.4.1973
- 3) — “*Nutuk’un Türkiye’deki Etkileri*”, Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980, 181-188 s.
- 4) — “*Atatürk Yılı Eşiğinde Türkiye Ne Yapıyor?*”, Yeni Karabük, 6-13.1.1981, 2. s.
- 5) — “*Atatürk Milliyetçiliği ve Milliyet*”, Ziya Gökalp Dergisi, C: 4, S: 21, Mart 1981, 275-278 s.
- 6) — “*Atatürkçülüğün Dünyadaki Etki ve Yankıları*”, Millî Eğitim, S: 57, Nisan-Haziran 1981, 5-7 s.
- 7) — “*Atatürk’ün Moral Portresi*”, Millî Eğitim dergisi Özel Sayısı, Mayıs 1981, 2 s.

8) — “*Atatürkçülük Türk Milletinin İnsanca Yaşamasının Sembolüdür*”, Atatürk Türkiyesi, S: 68-72, Mayıs-Eylül 1891

9) — “*Atatürk'ün Dünyadaki Yankıları*”, Harp Akademileri Bülteni, C: 20, Haziran 1981, 5-12 s.

10) — “*Atatürk'ten Anılar*”, Yenigün, 10.11.1981, 4. s.

11) — “*Atatürk'ün Son Günleri*”, Yeni Yaşantı, S: 142, Kasım 1981, 2. s.

12) — “*Ulu Önder Atatürk'ün Ebedileşen Sevgi ve Anısı*”, Yeni Yaşantı, S: 143, Aralık 1981, s. 4

13) — “*Atatürk'ü Anarken*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C 1, S. 1'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, 277-286 s.

14) — “*Atatürk'ün Dünyadaki Yankıları*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 2, S. 4'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, 27-54 s.

15) — “*Atatürk ve Meclis*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 3, S. 8'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, 247-286 s.

16) — “*Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 3, S. 9'dan Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 487-495 s.

17) — “*İnkılâpların En Zoru*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 4, S. 11'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, 285-187 s.

18) — “*Millî Mücadele'de Yurt ve Dünya*” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C. 4, S. 12'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, 517-520 s.

19) — “*Barış Ülküsü ve Türkiye*”, Kemalizm, C. 28, S. 306, 1988, 1-2 s.

20) — “*Atatürkçülüğün İlkeleri-İnkılâpların Fikir Temelleri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 5, S. 15'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, 489-522 s.

21) — “*İkinci İnönü Zaferinin Sonuçları*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 6, S. 17'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, 377-380 s.